

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

HITES SÁNDOR

A történelem mint mentális betegség

(*Jósika Miklós: Két élet*)

...van egy olyan foka az álmatlanságnak, a kérődzésnek, a történeti érzéknek, amely minden eleven lényt károsít...

Friedrich Nietzsche

Jósika Miklós *Két élet* című, 1862-ben megjelent regénye ugyan nem utolsó műve, mégis felfogható az életmű összegzéseként. Bevett témáin és elbeszélői eszközein (lélektani érzékenység, történeti jelmez- és épülettan, genealógia, a jelenlét retorikája) zongorázik végig, csak éppen kiforgatja őket megszokott formájukból és funkciójukból. A *Két életet* bizvást tekinthetjük a 19. század egyik legkülönösebb magyar nyelvű prózai szövegének, jóllehet Jósika maga nem tartotta sokra: egy 1861-es levelében úgy nyilatkozott róla, hogy egy „ártatlan” regény fabrikált, ingujjban és hálósapkában.¹

A *Két élet* alcíme szerint „szeszélyes regény.” Jósika számon tartott ilyen műfajt a *Regényítészet*ben is, mint amelynek célja a nevetetés

¹ Jósika – Otto von Reinsbergnek, Brüsszel, 1861. nov. 22. = Szász Béla, *Négy b. Jósika-levél*, Akadémiai Értesítő 1916, 174.

„a kedély szökélő játékán” keresztül.² Arra a romantikus teoretikus hagyományra utalt vissza, amely a humor és az irónia kapcsán magyar nyelven elsősorban Kölcseynek a komikummal foglalkozó műveiben bontakozott, s az „extremumról extremumra csapongó lélekállapotot” kifejező műformát jelölt.³ A *Két életet* már kortársai is meglepetéssel fogadták, hiszen a humor nem tartozott Jósika számon tartott tulajdonságai közé. A *Pesti Napló* egykorú recenzióját is inkább zavarba hozta: „párszor nevezhetünk olvasás közben; valóban csak *párszor*.”⁴ Irodalomtörténeti távlatból pedig azt, hogy Jósikának az 1860-as években született írásában „a hang hirtelen megváltozik”, ti. humorosra vált, az akkor már jó évtizede emigrációban élő szerző hazai politikai fejlemények fölött érzett örömeinek tudták be.⁵

A történet alaphelyzete szerint a szécsvári kastélyban Szécsi Kálmán a 19. századi földbirtokosok mindennapjait éli. Az hoz változást, amikor nagyanyja, az öreg grófnő odaköltözik, magával hozva a Szécsik ősképtárát, „24 Szécsit”, akik azontúl a nagyteremben „kísérteti szemekkel” néznek le leszármazottaikra. Ősképtárak illusztratív szerepben, leírások dekoráló elemeként Jósika más műveiben is szerepelnek, itt viszont modell és megjelenítés viszonyának felforgatását jelölik, a családi hasonlóság és történeti folyamatosság abszurd fokát. Hiszen az ősbábrázolások némelyike „szakasztott olyan”, mint a kastély aktuális lakói közül Kálmán felesége, Anna, és leánya, Ágnes. Kálmán ezért mondja, hogy „kedves Annája és Ágnese képeit nem szereti a halottak közt látni.”⁶ Az ősök képtára olyannyira birtokba veszi Kálmán tudatát, hogy idővel álmai is ezen ősök alakjaiból szövődnek. Élete innentől két színtéren, egy 19. és egy 12. századin folyik. Midőn nyugovóra tér az

² Eszther sat. szerzője [JÓSIKA Miklós], *Regény és regényítészet*, Pest, Emich, 1858, 116.

³ Az idézetet lásd, illetve a szeszély, a humor és az irónia romantikus értelmezéséről Kölcsey, Jean Paul és Friedrich Schlegel alapján: Z. Kovács Zoltán, „»*Vanitatatum vanitas*« maga is a humor”. *Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002, 32–48.

⁴ *Pesti Napló* 1862. nov. 1. (kiemelés az eredetiben)

⁵ WÉBER Arthur, *Báró Jósika Miklós*, Budapesti Szemle 1914, 160. köt., 252.

⁶ JÓSIKA Miklós, *Két élet = XIX. századi magyar fantasztikus regények*, s. a. r. Tarjányi Eszter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002, 25. Az oldalszámokkal a következőkben erre a kiadásra utalok.

egyikben, felébred a másikban, s mindkét esetben elmondhatja: „minden új, és meglepő előttem; minden tárggyal meg kell ismerkednem. Mintha egészen más világból, – századokat átugorva egyszerre, mint valódi fenjáró lélek ismeretlen világban s ismeretlen emberek közt találnám magamat.” (26) Álmai olyannyira elevenek, hogy habozik, a két hasonlóképp életszerű világ közül melyiket tartsa valóságosnak: „Élek s nem tudom, álmodom-e. Álmodom s nem tudom élek-e.” (19) Kálmán úr tudata annak következményeit szenvedni el, hogy a két szintér közti váltások alkalmával történeti korok közt lép át. Ahogy a 19. századból megítéli a 19. századi énjét elgondoló 12. századi önmagát: „Emlékezem igen, de a régi kor előitéleteivel s tudatlanságával.” (45) A mentalitásbeli és életvilágbeli kettősségek bemutatásának és egymáshoz való viszonyításának alapját abban a tekintetben a 19. századi szintér adja, hogy Szécsi itt érzi fontosnak, hogy végiggondolja tudatának meghasadását, a 12. századi kulisszák közt viszont jóval otthonosabban mozog, ott ezért is foglalkoztatja kevésbé életének megkettőződése.

A témaválasztásban Jósika akár Greguss Ágost 1855-ben megjelent *Alvás és álom* című esszéjére is támaszkodhatott, amely az álomtémák fokozatai közt ismerteti azt a szélsőséget, amikor „egész történet foly le melyben az álmodó többnyire maga is cselekvőleg vesz részt.” Greguss ennek kiterjesztéseként említette az esetet, amikor „egyik éjen félbehagyott álmot másik, harmadik éjjel folytatjuk”, s „[m]intha külön emlékezetünk volna az álomban, külön a valóságban.”⁸ A regény folytatólagos álmjeleneteiben Szécsi felesége, leánya, s annak udvarlói mindkét szintéren feltűnnek: Bóra Annának, Ágota Ágnesnek, Borz Hederfáynak, Békési Szerémvárynak feleltethető meg. Csak Szécsi nagyanyja, az ősképtár kastélyba költöztetője „hasonló magához”, mivel neki mindkét színhelyen olyan a tekintete, „minő azoké lehet, kik éji vándorlásra sirjaikból kelnek ki.” (27) A két álomvilág abban a tekintetben is tükrözi egymást, hogy ugyanazok a szereplők – kik Szécsi „életét átszegték, mint a keresztút a mezőt” (41) – ellentétes tulajdonságokkal fordulnak elő: felesége és lánya a 12. században gonosz és kacér, a 19. században

⁷ GREGUSS Ágost, *Alvás és álom* [1855] = *Greguss Ágost Tanulmányai*, II. köt., Pest, Ráth, 1872, 344–345. Erre az inspirációra már utalt: TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp., Universitas, 2002.

⁸ GREGUSS 1872, 346–347.

szende és jóságos teremtés. A világok megkettőződésére, a szereplők kettéválásukban való megismétléséhez hasonló vonatkozások Gregussnál szintén megtalálhatóak: „kikkel ébren érintkezünk, gyakran egész más színben tünteti fel az álom mint azokat különben ismerjük [...] Néha, meg kell vallanunk, ösztönünk meg is czáfolja emberismeretünket, s álomban némely embert igazibb oldaláról ismerünk fel mint ébren.”⁹ A regény érdekessége ugyanakkor nem abban a banális konfliktusban rejlik, miszerint az érdeemes, de szegényebb kérőt az apa kezdetben makacsul elutasítja, inkább az érdemtelen, de gazdag kérőhöz adná leányát, s tévedésére majd álmai ébresztik rá.

A *Két élet* köthető Jósikának az *Abafitól* jelenlévő lélektani érdeklődéséhez. Elsőként megjelent regényében a lélekrajz, noha valamelyest tekintettel volt a mentalitás történeti különbségeire, alapvetően örök jellegzetességekre és törvényekre támaszkodott. Eszerint a történelem és a lélek független entitások, legfeljebb tükröződnek egymáson. Hasonló felfogástól zárkózott el a kérdés 20. század eleji, már szellemtörténeti alapozású feldolgozása, Kornis Gyula *Történelem és psychologia* (1914) című munkája. A történeti megismerés eszerint alapján a történeti személyiségek pszichológiai magjának a megértése volna az „elmúlt lelki állapotok rekonstrukciója” alapján, amelynek során a történész adatait a „saját tudatélete” nyomán értelmezi, a művészi intuícióhoz foghatóan rejtélyes teljesítményként, de nem általános pszichológiai elvek, absztrakt emberismeret, hanem az egykori életvilágbeli összefüggések alkalmazásával.¹⁰ A *Két élet* viszont nemcsak az *Abafinál*, de ennél a megértés-modellnél is jóval radikálisabb képet ad a személyiségről, hiszen itt a történelem úgy kötődik a képzelőerő működéséhez, hogy ezzel éppen a psziché rendellenességének válik a függvényévé. A biedermeier álom-kultusza jutott kifejezésre az *Abafin*ban is, épp a „Szeszély” című fejezetben, Gizella lázánya kapcsán.¹¹ Ott az elbeszélő a jegyzetekben adta – az önkívület nyelvének fordításaként – megfejtését az álmában beszélő szereplő szaggatott, szintaktikailag hiányos, de jelentéseire nézve egyéb-

⁹ GREGUSS 1872, 347.

¹⁰ KORNIS Gyula, *Történelem és psychologia*, Bp., Hornyánszky, 1914, 16, 15, 49–50.

¹¹ A biedermeier álom-felfogásáról, Jósika említése nélkül: ZOLNAI Béla, *Irodalom és biedermeier*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1935, 95–97. (Acta Philologica Tom. VII.)

ként könnyen kikövetkeztethető közléseinek, figyelemre méltó módon asszociatív eltolásokra, tropológiai áthelyeződésekre alapuló nyelvként értelmezve Gizella „álommunkáját”.¹² Viszont míg az *Abafő*ban az álom mint „legjobb orvosi szer” kerül szóba,¹³ a *Két élet*ben ennek az inverze, a felforgató, démoni álom kerül előtérbe. Szécsi tudathasadása révén valamiként a *fantasztikum* tapasztalatában él, 19. századi felesége, Anna viszont terápiás céllal igyekszik *különössé*, gyógyászati esetté tenni, vagyis racionalizálni a *csodásat*.¹⁴ Ezért magyarázza férjének, hogy „a képeket, melyeket szeszélyed álmaidba sző, innen a földről vetted” (27).

A *Beszterce ostromát* és a *Gólyakalifát* egyaránt előlegező történetben Szécsi Kálmán alakjában van valamennyi az alteregeből, hiszen amennyit a regényhős előéletéből megtudunk, nevezetesen hogy huszonöt évesen lépett ki a lovasságtól, s jelenben rejtélyes főfájás kínozza, Jósikára is illik. Más összefüggésben már arra is utaltak, hogy a regény valamiként tükrö Jósika írói alkatának is. Mégpedig abban a tekintetben (hozva párhuzamnak kimondatlanul is a *Két életet*), hogy Jósika realista alkotónak hitte magát, holott „regényei világa egészen phantastikus, úgyszólván nyomát sem találjuk bennük a realismusnak. Képzelt álmovilág az egész. Mintha egy rossz álom kínozná az író, melyben a gonoszok egyre üldözik és boldogtalanná akarják tenni, de hirtelen felébred és észreveszi, hogy mindez csak csalódás volt.”¹⁵ Jósikának ez a regénye valamiként csakugyan a valóságábrázolás lehetőségeit és kényszereit mérlegeli, illetve az álmot a fikcióalkotás paradigmájaként veszi tekintetbe.¹⁶ Ebben arra a réges-régi hagyományra (illetve antropológiai

¹² A századközepén az „ideges álomot” természetes tüneteknek vették, hasonló eseteket idézve föl, mint amely Gizellával is megtörténik. Egy újsághír szerint egy hipnózisnak alávetett francia hölgyet föl kellett ébreszteni, mert „az ideges álomban igen beszédes lett s a kérdésekre oly bizalmas, sőt fölötte komoly közlésekkel válaszolt, melyek a körülállókát a legnagyobb zavarba hozták.” SZABÓ József, *Fölfedezések és találmányok III. A hypnotismus vagy ideges álom*, Budapesti Szemle, 1860, 8. köt., XXVI–XXVII, 460.

¹³ JÓSIKA Miklós, *Abafő* [1836], Bp., Szépirodalmi, 1990, 131.

¹⁴ A kiemelt fogalmak értelmezését lásd: TÓDOROV, Tzvetan, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. GELLÉRI Gábor, Bp., Napvilág, 2002, 24–52.

¹⁵ WÉBER 1914, 91.

¹⁶ Amikor Greguss az álmot a lélek „önkéntelen költői játékának” tekintette, akkor a „csalódás” képzetét emlegetve, maga is hasonlóan fogalmazott ahhoz, ahogy másutt az irodalmi művek működését és az olvasónak a fikcióval

állandóra) támaszkodhatott, amely szerint a fiktív és az álombeli hasonlósága a határátlépés iránti, mindkettőre jellemző vágyban, vagyis annak az állapotnak az elérésében áll, amelyben egyszerre lehetünk önmagunknál és önmagunkon kívül.¹⁷

Az álom és a képzelőerő összefüggésén túl ugyanakkor a *Két élet* más tekintetben is felfogható írói önértelmezésként. A regény lélektani problematikája csakugyan összefüggésbe állítható Jósika korának az okkultizmus iránti érdeklődésével, s joggal hozták kapcsolatba a mesmerizmussal is.¹⁸ Narratológiai szempontból viszont túl is lendül ezen a kérdéskörön. Jósika nem csupán rejtélyes tudati jelenségek megjelenítésére vállalkozott,¹⁹ hanem saját történelmi regényeinek a paródiáját, sőt, magának a történeti érzékenységek a szatírját írta meg. Erre utal a regény alcíme is, hiszen az olyan ironikus beállítódást jelölt, amelyben „a költő a szeszély által maga is részévé válik a nevetségesként bemutatott tárgynak.”²⁰ A *Két élet* magát a történelmi képzelőerőt mutatja be mentális betegségként, amely mind a főhősön, mind pedig az elbeszélőn elhatalmasodik. Hiszen a narráció igazából akkor válik érdekessé, amikor megismertetvén az alaphelyzetet, az elbeszélő átveszi a szót. Mint jelzi, Szécsi helyzetét „élénkebben és hűbben” fogjuk megérteni, „ha közlő szavak helyett, Kálmán titka felől felgördítjük a bűvös leplet – s a tények színhelyét keressük fel.” (28) Az elbeszélő innentől „megfoghatatlan saját szemünkkel kíséri” (25) az eseményeket, akárcsak Jósikának a történeti szemtanú retorikáját alkalmazó korábbi regényeiben. Amikor a narrátor Kálmánnal együtt rendre visszatér a 19. századba, akkor „századok előtti életének vad regényére” utal (46), s csakugyan regényíróként viselkedik. Viszont ezúttal nem egy visszaképezhető történeti világban, hanem egy szereplő megbillent egyensúlyú tudatának történeti tárgyú rémálom-

---

szembeni beállítódását jellemezte: az álmok olyan „képzelmények”, melyek „ismertető jele” a „csalódás”, az álom úgy jelenik meg, „mintha valóság volna, pedig nem valóság.” GREGUSS 1872, 327–328.

¹⁷ ISEK, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. Molnár Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001, 16.

¹⁸ TARJÁNYI 2002, 163–173.

¹⁹ Így olvasta egykorú recenzense is: „jól [van] etalálva az álomlátás szeszélyes bizarrsága”, de az „egyszerű cselekvényhez (...) alig elhithető lelki betegség szolgál a megoldás motívumakép.” Pesti Napló 1862. nov. 1.

²⁰ Z. KOVÁCS 2002, 38.

képei között lesz otthonos – alkalmazva ugyanazokat a hitelesítő eljárásokat, mint amellyel a történelmi regényíró a valóságot posztulált történelmi világokat megérezkíti. Az elbeszélő a Kálmán úr által vizonált színhelyre azért történelmi regényíróként lehet képes behatolni, mivel az így ábrázolt tudat maga is a történelmi múlt egy sajátos megjelenési felületévé lett.

Szécsi dilemmájára nézve, mely, mint 19. századi felesége megjegyzi, „tégedet önmagad előtt is talánnyá tesz” (21), az elbeszélő szintén lebegtetni, hogy melyik történeti szál az álom és melyik a valóság, illetve hogy kísértetjárásról, csodáról vagy örületről van-e szó: „mikor itt vele, nem tudjuk a tulajdonképi, vagy álméletében találkozunk” (31). Jósika regénye abban tér el a felfokozott történelmi tudat kóros működésének a különc figurájában való megjelenítésétől, hogy míg a normalitás-abnormitás különbsége a *Beszterce ostromában* sem kétséges, addig a *Két életben* egy osztott tudat két felének egyenrangú narratív megjelenítéséről van szó.²¹ Ennek során ugyan sejthető a később kiderülő igazság, de az elbeszélő magatartása ezzel együtt éppolyan kórossá válik, mint főhőséé. Amikor ugyanis Szécsi álombéli tudatába belépvén az elbeszélő bejelenti, hogy „most valódi csodával találkozunk” (29), akkor ez a csoda nem hőisével, hanem vele történik meg. A 12. századi álomhelyszín, a környezet és az ott élők leírásakor, az elbeszélő nemcsak hogy szereplője rémálmának nézőpontjából lát maga is, de Szécsi tudatának mozgóképeit nem mint kivetítéseket kommentálja, hanem mint létező tárgyi- és életvilágot. Az elbeszélő szintén átéli az abból fakadó lokalizációs zavart, hogy ismeretlen helyszínen és időben jár, amelyről álmai kapcsán Szécsi is beszámolt: „A falakon sem kárpit, sem festés nem létezett, hanem elég jól meszelt vakolat, s a butorzat többi része is annyira különbözött attól, a mit jelenkorunkban látunk, mintha egyszerre néhány századdal visszaestünk volna az idő kerekén.” (29) Hasonló értelemben csodálkozik el az „ódon fegyvertár” gazdagságán, megállapítva, hogy ilyet „még gyűjteményekben is ritkán lát az ember”, (30) lévén itt ezek nem régiségek, hanem használati eszközök.

²¹ Ezt a narratív jellegzetességet kárhoztatta a recenzens: „a cselekvényt szerző maga akarta kettővé tenni, a helyett, hogy egységre törekednék.” -m-, Pesti Napló 1862. nov. 1.

Az elbeszélő, noha Kálmán tudatába lépett be, fokozatosan függetlenedik ettől a nézőponttól. Szécsit idővel nem a tudatbéli látvány forrásaként, hanem tárgyként látja, immár kívülről: „Kálmánra is nehezen lehetett volna első tekintetre ismerni, habár kora s vonásai ugyanazok voltak, melyekkel történetünk kezdetén találkoztunk.” (30) Azok a gyakori utalások, hogy Kálmán itt otthonosabban viselkedik, mint a másik szintéren, az elbeszélőre is igazak. Eleinte ugyanis az ismeretlen terepen való eligazodásakor, például abban a tekintetben, hogy Kálmán milyen öltözetet visel, az elbeszélő a 19. század németjeit idézi föl, akik „minket magyar divatunkkal együtt saját sörrel töltött, köcsög kalapjukba fojtának persze – ha félnénk” (31), később viszont már az álomvilág 12. századi viszonyait, pletykáit és legendáit illetően mutat jólétesültséget. Azért is beszélhet „hihetetlen s mégis némi nézetben valóhú” történetről, mert mindent meg is tesz, hogy az álomvilág képeit valósnak fogadtassa el az olvasóval, elsősorban azon regénytechnikai eljárások alkalmazásával, melyekhez Jósika regényei az olvasókat a hiteles történelmi miliő rajzának felismerésében hozzászoktatták. Ezt még az sem töri meg, ha metafikciós jellemzését adja az itt talált szereplőknek, hiszen ez is része volt kései regényei gyakorlatának: „Anna volt ugyan, de annak második, nem javított kiadása, a mondott roppant sajtó hibával, egyébiránt szépen mintázott piros ajkai körül.” (33)

Az elbeszélő idővel olyannyira eloldódik Kálmán nézetétől, hogy tudomása lesz olyan tudatok tartalmáról is, illetve olyan eseményekről is, amelyekről Kálmánnak, vagyis annak a tudatnak sincs, amelyből a fikció szerint az álomképeket közvetíti. Amikor Kálmán leányának 12. századi udvarlója, Borz uram is megjelenik a színen, az még nem meglepő, hogy élénk leírást ad külsejéről, ezt a szereplője tudatába beférkőző, álmaidról tudósító elbeszélő is megteheti, az viszont már a Jósika-masinériát beindító történelmi regényíróra vall, hogy némely ruhadarab viselés módjához hozzáteszi, hogy „miként akkor szokásban volt”, vagy hogy Borz uram vára „rossz hirben volt ez időtájban”, róla ilyen-olyan „adomát beszélt a világ”, és egy rablásáról azt közli, hogy „négy éve e szép históriának.” A narrátornak olyan viszonyokról lesz tudomása, amelyek nem adódhatnak abból a *látványból*, melyet a Kálmán tudatába való bepillantás nyújthat. A két élet különbsége Szécsi mellett az elbeszélő ügyvévé is válik, a képzelőerő működésében

az imagináció spontaneitását felváltja a fikció intencionáltsága.²² A 12. századi, utóbb álomvilágnak bizonyuló szintéren az elbeszélő lényegesen több epizóddal színezi az eseményeket: például azzal, hogy Kálmán 12. századi udvari papjának az ura álmairól kapott értesülések „a haját csak azért nem meresztették föl, mivel ez nagyrészt le volt borotválva.” (35) Amikor azt olvassuk, hogy „egyszerre csak eszébe jutott Bórának” egy régi eset Kálmán úr egy vadászatán (40), akkor a narrátor már egy nem létező, álombeli lény tudatába lát bele. Ilyen független szereplővé válik Kálmán 12. századi felesége is, aki férje 19. századra vonatkozó álmait titokban továbbadta a papnak, aki a dolgot „ördög incselkedéseinek nyilatkoztatta.” (34) Ezeket az epizódokat a regény konfliktusára nézve semmi nem indokolja, a Kálmán által álmában látottaktól nem is következnek. A 19. századi jelenetekben Szécsi beszámol feleségének arról, hogy álmaiban „az emberek más otromba nyelvet beszélnek, s mit mi e században megszoktunk, arról fogalmuk sincsen.” (27) Amikor az elbeszélő elvezeti olvasóját erre a színhelyre, akkor valóban van némi régiesítés e világ lakóinak nyelvében („már a peczerek czorkásszák a kopókat”), csakhogy ez egy idő után az elbeszélőre éppúgy jellemző lesz: szoba helyett ezekben a fejezetekben következetesen „hézagot” mond, asszony vagy hölgy helyett „némbert”.

Aki tehát a történetben igazán tudathasadásban szenved, megmagyarázhatatlanul viselkedik, aki igazán beteg, az maga az elbeszélő.²³ Gregussnak az a megjegyzése, miszerint „Álmainknak tehát szerzői és nézői vagyunk egyszerre; de azokat nem ismerjük el saját alkotásainknak,”²⁴ Jósika regényére nézve azért lehetne találó, mert ezúttal az elbeszélő az, aki nem ismeri el, egy másik tudat rémképének mondja saját alkotását. Ilyenformán nem két, hanem négy tudatról van szó: Kálmán egymásra emlékező énjéről, valamint az elbeszélő józan és mániásan történelmi regényírói énjéről. Utóbbi végül már olyan jeleneteket mesél el, amelyeknél Szécsi jelen sincs, ezért csak a narrátor rémálmai lehetnek: „Míg Szécsi felöltözött s lement a tágas oszlopos ebédlőbe; addig vessünk egy futó tekintetet Borz uramnak várába. Itt minden összevissza volt zúzva és buktatva, legalább később így beszéltek

²² ISER 2001, 14.

²³ A narrátor ellentmondásos viselkedését következetlenségnek, írói gyengeségnek, „elszalasztott polifonikusságnak” tekinti: TARJÁNYI 2002, 165–166.

²⁴ GREGUSS 1872, 333.

azt az emberek.” (80) Eszerint a narrátor betegségének elhatalmasodásával önállósuló Szécsi-féle álmvilágnak *jövője* is van, legalábbis a regényíróként viselkedő narrátor tudatában, aki mint utóidejű elbeszélő, ismereteit onnan meríti.

A 19. századi fejezetekben Kálmán úr családja végül a hipnózisban is járatos orvost fogad, aki megkezdi Szécsi kettős életének racionalizálását. Az álmokat tüneteknek tekintve keresi azok kiváltó okait, Kálmán életvitelében, tárgyi környezetében. Ugyanakkor az álmok poétikáját is figyelembe veszi:

van-e önnek áloméletében valószínűség, nem történnék-e [!] ott *lehetlenségek*, természetfölötti fordulatok? (...) Ezt javulásnak tekinteném; mert a kórállapot így az álmok szokott következtelenségeihez közelednék s megszűnnék az lenni, mit ön valódi életnek nevez. (96)

A történések során egyre gyakoribbá váló irreális jelenetek valóban az álm jellemzői, amennyiben eltérő síkok fonódnak össze bennük, átfedés, tükrözés vagy sűrítés révén.²⁵ Csakhogy ekkor már nem a gróf áloméletéről van szó, hanem az elbeszélőéről, mivel a 12. századi „ősatyus”, mint kísértet megjelenésével járó szürreális események jórészt függetlenek Kálmán úr tudatától. Az álomszcénák irrealitásának fokozódásával párhuzamosan a 19. századnak a regény vége felől a normalitás síkjának bizonyuló jelenségei átszüremlenek a 12. századi színtérre is:

az öreg úr [ti. a kísértet] mintha elfáradt volna, leheveredett a gyepre, keresztbe tette törökösen lábait, aztán – nem fillentünk ám – tessék elhinni! – egy csinos szivartartót vett ki tarsolyából, mert ez és kardja is volt, utána egy gyufát s csak oly szépen rágyujtott, mint a XIX-dik századnak bármely nagy embere valami kávéházban. (88)

Az ellentétes tulajdonságokkal bíró, de valamiként identikus szereplők kezdenek 19. századi énjükhöz hasonlítani a 12. századiban is, illetve ott tárgyak, 19. századi bútorok, csak ekkor ismeretes egzotikus növények is feltűnnek, egyizben maga az orvos is.

²⁵ ISER 2001, 98. Greguss (Kant nyomán) szintén kiemeli, hogy álm közben a képzelőerő és emlékezet működik, de az ítélőerő nem: „gyakran a legnagyobb képtelenségek történnek velünk, s mi azokat – ha olykor kissé csodálkozunk is – mégis habozás nélkül tudomásul vesszük és valósnak hisszük.” GREGUSS 1872, 335.

Csakhogya 12. századi színben egyre gyakoribb irreális események amennyire Kálmán úr gyógyulásának a jelei, legalább annyira a narrátor betegsége elhatalmasodásának a tünetei is egyben. Amikor Kálmán úr összecsap lánya nem kívánt udvarlójával, Borz urammal, a meggyújtott kazlak világánál

mintha egyszerre itt-ott a lángok és füst között egész sereg óbégató és jajveszékélő tündéralak emelkednék föl. – A furcsa ebben az volt, hogy ezen alakok közt egészen koronkívüli egyéniségek szerepeltek. Például huszárok, ángol műlovagok, gőzmozdonyok vezetőikkel, tornyos elefántok, pesti, bukaresti és afrikai oroszslányok. (66)

Ezek láttán nemcsak Kálmán úr zavarodik meg, de a narrátor szólamába is belebeszélnek ismeretlenek: „Ördög és pokol! – kiáltott föl Celestine a színész: ah mit beszélünk!? – Kálmán úr. – Már csakugyan ideje e káprázatnak véget vetni s e hőbörtös népet civilizálni.” (67) A fantasztikumot a narrátor a hitelesítő effektusokkal szembesíti: „váratlan jelenet volt; melyet ide sem mernénk írni, ha ennek valóságáért öreg krónikánk nem kötné annyira az ebet a karóhoz.” (65) Teljesen feladja a tudatábrázoló szerepet, ironikusan átlép a regényíró forrásainak világába: „hát a régi kronika mit vétett? – Hát azt valami nyomoru, hazug ember irta-e? – hát mi a leghitványabb hazugságokat áruljuk igazság helyett?” (65)

Kálmán úr gyógyulásának előrehaladtával a történelmi regényíróra mint orvosilag kezelendő tébolyultra vonatkozik az a gyönyörű utalás, amikor esetének kiszivárgásával távolabbi környezetében latolgatják, mi is lehetett bajainak jellege vagy oka:

Egyik egyenesen kimondta, hogy Kálmán fejében egy karika hiányzik: a másik azt sem tudván mit beszél, monomaniáról szolt: mig sokan Kálmán betegségét – holdkórosságnak, delejes álomnak, világos látásnak erősítették – s egy pár mondá: hogy ez valódi második látás – melynek jelenségei – a scot magaslatokon gyakran jönnek elé. (121)

Hogy itt magára Walter Scottra, a műfaj legnevesebb képviselőjére történik utalás, mint a Kálmánéhoz hasonló betegségben szenvedőre, azt az is nyomatékosítja, hogy a 19. századi szintéren a kor másik neves angol történelmi regényírójának a neve is megjelenik, a Hederfáy és

Szerémváry közti lovagias ügy vonatkozásában: „Egy reggel – szép reggel mondaná Bullwer – fogadtam lord Enginnel...” (77)²⁶

A *Két élet* a képzelőerő figyelemre méltóan invenciózus példázata-nak tekinthető. Amikor a regény elején az ősképtár felkerül a nagyterem falára, a kastély lakóinak élete onnantól „szellemek”, „régén elhaltak” tekintete előtt folyik. Ezért válhat álmaiban Szécsi maga is a régmúltban járó kísértetté, mintegy a történeti képzelőerőnek azt a sajátosságát modellezve, amelyet Carlyle úgy írt le, hogy amikor régi krónikákat lapozgatva megelevenedni látjuk a valaha élteket, akkor a múlt alakjainak, e néma kísérteteknek a szemébe nézve, az ő tekintetükben mi magunk válunk kísértetökké.²⁷ Az élő és holt, a megfigyelő és a megfigyelt efféle kereszteződését a *Két élet* magának a történeti tudatnak a szatírójává teszi. Talán túlzásnak hat, de nem alaptalan ideidézni Nietzsche későbbi meglátásait a történeti tudat felfokozásának veszélyeiről, a „sorvasztó történelem-lázzról”, a történeti és a történetietlen kívánatos egyensúlyáról és ennek beteges megbomlásáról.²⁸ A történelmi regényírásnak mint delejes álmodozásnak a Jósika-féle bemutatása persze nem jelenti annak megtagadását. A történelmet mint betegséget illető terápia a főhőst nemcsak annyiban érinti, hogy gyógyulásával 12. századi álmainak tapasztalatai segítik a maga valódi idejében való jobb tájékozódásban. Önmagáról is megtud valamit: azt, hogy a történelem álom-volta ellenére is inkább sajátja, mint a tulajdonképpeni élete. A történelemnek mint mentális betegségnek a vonzerejét, a történelem „hasznának és kárának” a kölcsönösségét fejezik ki a gyógyulás felé tartó Kálmánnak az orvoshoz intézett szavai:

ha egyszer áloméletem – miként azt ön nevezi – egészen megszűnnék – én – ki tudja!? – talán még sajnálni fogom azt. (122)

²⁶ A „második látás” (second sight) motivumtörténetéről skót összefüggésekben: TARJÁNYI 2002, 165.

²⁷ „some real human figure is seen moving: very strange; whom we could hail if he would answer; – and we look into a pair of eyes deep as our own, *imaging* our own, but all unconscious of us; to whom we, for the time, are become as spirits and invisible!” CARLYLE, Thomas, *Past and present* [1843], London – New York, Dent – Dutton, 1912, 48.

²⁸ NIETZSCHE, Friedrich, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György, Bp., Akadémiai, 1989, 28–32.